ژنەجافێک لە کەلارەوە:
حەبیبە خانمی کەریم بەگی جاف
١٩٢٤- ١٩٩٧

پ. ی. ئەحمەد باوەڕ
(زانکۆی گەرمیان - کۆلێژی پەروەردە)

ژنە جافێک لە ناوچەی گەرمیان و لە کەلارەوە، ئەو ژنە شاعیر و ئافرەتە شۆخەی نێو هۆزی جاف و بەگزادەکانی جافی کەلار بووە کە لە ڕۆژگاری خۆی، بەتایبەتی لە چلەکانی سەدەی بیستەمی ڕابوردوودا، لە ڕێگای گۆڤاری بەناوبانگی (گەلاوێژ) و زیاتر لە (٧٠) حەفتا ساڵ پێش ئێستا ناو بەناو شیعری هۆنیوەتەوە و بە شێوازێکی گشتیش زۆر لە خوێندەوارەکانی نێو بەگزادەی جافی ئەو دەمانەیش لە ڕێگای باوەڕپێکراوەکانی ئەو کاتەی شاری کفری و خانەقینەوە وەک: سابیری حاجی فەتحوڵڵای عەتار کە بە سەڵتەزەرد (١٩١٦- ١٩٨٦)یش ناسرابوو، مەلا عارفی مەلا یەحیای ئەردەڵانی خانەقینی (١٩١٢- ١٩٩٨)، سەید ئیبراهیمی سەید حەسەنی عەتار (١٩١٠- ١٩٨٤)، هەروەها عەبدولعەزیزی نوورمحەمەد، واتە مامۆستا عەزیز پشتیوان (١٩١٢- ٢٠٠١)ی بە ناوبانگەوە، مانگانە بەشداری (اشتراک) گۆڤاری ناوبراویان هەبووە، تەنانەت دەشگوترێت گۆڤارێکی وەک گەلاوێژ و بەشێک لە گۆڤار و بڵاوکراوە کوردییەکانی ئەو دەمانەی دی لە نێو خانەوادە و بەگزادەکانی جافی گەرمیان و کەلاردا بۆ خوێندنەوە دەستاو دەستیان کردووە، شان بە شانی هەموو ئەوانەش خوێندەوار و شاعیر و نووسەرانی دیاری وەک: حەمەسەعید بەگی جاف (١٩٢٦- ١٩٩٦)«١»، کە خاوەنی کتێبخانەیەکی گەورەش بووە لە لیوای کەرکووک و کەلار، لەگەڵ هەر یەک لە محەمەد ئەمین بەگی جاف (١٩١١- ١٩٦٥)«٢»، شێخ ئەحمەدی شاکەلی (١٩٠٢- ١٩٨٢)«٣»، مستەفا نەریمان (١٩٢٥- ١٩٩٤) و محەمەد ئەحمەد قەرەداغی (١٩١٧- ١٩٧٣) و چەندانی دی لەو شاعیر و نووسەرانەی

حەبیبە خانمی کەریم بەگی جاف

گەرمیان و کەلار و شاکەل بوون، کە لەسەر لاپەڕەکانی گۆڤاری گەلاوێژ، تەنانەت گۆڤار و بڵاوکراوەکانی دواتریشدا بەبەردەوامی نووسین و بەرهەم و بابەتی وەرگێڕانی خۆیانیان بڵاوکردووەتەوە، هەروەها حەبێ خانمی جافیش تاڕادەیەک بەهەمان شێوەی ئەوان و وەک سەرەتایەک بۆ کاری نووسین و بڵاوکردنەوە هەوڵی داوە دەنگی شیعریی خۆی بگەیەنێتە نێو کاروانی ڕۆژنامەنووسی و ئەدەبیاتی کوردی ئەو سەردەمەوە، بەتایبەتی لە ناوچە و گوندێکی دوورە دەست و کەلارێی وەک کەلاری ئەو دەمانەوە، کە ئەمەش بۆ خۆی هەڵدەگرێت لێکۆڵینەوەو بە دواداچوونی وردتری لەبارەوە بکرێت لە ئاییندەدا.

وەک دەگوترێت ئەم ژنەجافە شاعیرەیش بۆ خۆی دەبێتە حەبیبە(حەبێ) خانمی کچی کەریم بەگی کوڕی فەتاح بەگی کوڕی حەمەپاشای جاف و هاوکات دایکی ناوی (دورسن) خانمی کچی عەزیزی شاسواری کوڕی ئەلک بووە لە تیرەی تەرخانی هۆزی گەورەی جاف، هەروەها دەشبێتە خوشکی شاعیری ناسراوی ناوچەی گەرمیان و کەلار، محەمەد ئەمین بەگ (مینە جاف) لە دایک و باوکەوە و هاوکات دەبێتە دایکی ئاسۆ جاف (١٩٤٩- ١٩٨٧/١٢/٢١)«٤». حەبێ خانم بەپێی یەکەمین تۆماری (سجل)ی قوتابخانەی کەلاری سەرەتایی کە ئێمە دیومانەو هەندێک جاریش بۆ مەبەستی کار و توێژینەوەی زانستی خۆمان تاڕادەیەک سوودمان لێ وەرگرتووە، قوتابخانەی کەلاری سەرەتایی بۆ یەکەمین جار لە ساڵی خوێندنی (١٩٣١- ١٩٣٢)دا و بە هەوڵی حەمەبەگی جاف (١٩٠٤- ١٩٣٢) کە ئەندامی دووەمین خولی (١٩ی ئایاری ١٩٢٨- ١ی تەمووزی ١٩٣٠)«٥» پەرلەمانی ئێراقی سەردەمی پاشایەتی بووە کراوەتەوەو سەر بە بەڕێوەبەرایەتی پەروەردەی لیوای کەرکووکی ئەو کاتە بووە، حەبێ خانمیش یەکێک بووە لەقوتابییە سەرەتاییەکانی ئەم قوتابخانەیەو بەپێی یەکەمین تۆماری (سجل) ئەو قوتابخانەیەش بێت، ئەوە ناوبراو لە ساڵی (١٩٢٤) زایینیدا هەر لە کەلار هاتووەتە دنیاوە و لە ساڵی خوێندنی (١٩٣٤- ١٩٣٥)دا، بەتەمەنی گەورەیی، واتە لە (١٠) ساڵیدا خراوەتە بەر خوێندن، دوای چەند ساڵێک لە درێژەدان بەخوێندن و لە ساڵی (١٩٣٨)دا، کە تاڕادەیەک فێری خوێندنەوە و نووسین بووە، وەک ئەوەی لە خانەی (تێبینی - ملاحظات)و لە بەرانبەر ناوەکەیدا نووسراوە: (لەبەر گەورەیی تەمەنی وازی لە خوێندن هێناوە)«٦». حەبێ خانم تابڵێیت: ئافرەتێکی سپیکەلانە و زۆر شۆخ و قسە لە ڕووی، بەژن و باڵا جوانی سوارچاک بووە، وەک لە پیرو بەساڵاچوانی کەلارو ناوچەکەیشم بیستووە، زۆرجار و لە تەمەنی گەنجێتیدا، بە بەرچاوی کۆمەڵانی خەڵکی گەرمیانەوە وەک سوارچاکێکی کارامە و زۆر شارەزایانە ئەسپی خۆی تاوداوە٧، تەنانەت هەر ئەو شۆخی و جوانییە سەرنجڕاکێشەی بووە، کە ببێتە مایەی ئەوەی لە تەواوی ناوچەی گەرمیان و پێ دەشتی شێروانەی ئەو دەمانەدا ناوی بێتەوە نێو گۆرانی و شیعری فۆلکلۆری کوردییەوە:

(حەبێ خان و وەی حەبێ خان
گوڵ مەجلیسی.. دیوەخان
حەبێ خان و وەی حەبێ خان
گوڵ مەجلیسی ناو دیوەخان)

وەک ئەوەی دواتریش ئەم بەیتە فۆلکلۆرییانە لەلایەن زۆر لە هونەرمەندانی ناسراوی ناوچەی گەرمیانی وەک: شکور خەیات (١٩٤٠) لە پەنجاکان و حسێن عەلی (١٩٣٢- ١٩٩١) لە شەستەکان، هەروەها سەلاح داودەیش (١٩٤١- ٢٠١٣) لە حەفتاکانی سەدەی

بیستەمی ڕابوردوودا هەر یەکەو بەجۆرێک ڕوحێکی نوێیان بەبەردا کردووەتەوە، تا ئەو کاتەی لێرەش بەدواوە سەری کێشاوە بۆ بەشی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و لەلایەن هونەرمەندی ناسراوی کورد (ئیسماعیلی سابووری)یەوە بە شێواز و بە ڕیتمێکی نوێوە گۆرانی (حەبێ خانی) وتراوەتەوە«٧»، هەروەها لە ناوەڕاستی ساڵی (١٩٧٥)دا، کە ئێمە بەماڵەوە لە ناوچەی (بنکوورە)ی سەر بە شاری خانەقینەوە، دوای ئاوارەبوون و تەعریبکردنی ناوچەکەمان، لەلایەن حکومەتی بەعسی لە ناوچووەوە، کە هاتینە کەلاری ئەو دەمانە بۆ ماوەی چەند ساڵێک بووین بە دراوسێی ماڵی خوالێی خۆشبێت مەحموود بەگی ڕەزابەگی جاف (١٩٢٣-١٩٧٥/٣/١٩)، کە (حەبێ خانم) هەم هاوسەر و هەم ئامۆزای بوو، بەڵام مەحموود بەگ خۆی ماوەیەکی زۆر نەبوو، لە ژیاندا نەمابوو، وەک دەگوترا بەهۆی نەخۆشی دڵەوە لە گوندی (خەیاڵ)ی ناوچەی (بنکوورە) کۆچی دوایی کردووەو لە شارۆچکەی (قزڕەبات) و بە تەنیشتی ڕەزابەگی باوکییەوەو لە نێو مزگەوتی مەحموود پاشای جاف (١٨٤٥- ١٩٢١)دا نێژراوە«٩»، تەنانەت ئەو کاتەیش حەبێ خانم هێشتا هەر لە جۆشی جوانی و لە هەرەتی سەرتۆپی خۆیدابوو، سروە خانمی کچی تارادەیەک لە ئێمە هەراشتر بوو، وەکیتر هەر لەگەڵ ئێمەدا خوێندکاری قۆناغی سەرەتایی قوتابخانەی کەلار بوو، بەڵام مەحموود بەگی هاوسەری بەپێی زۆر لە سەرچاوەکان، هەر لە هەرەتی لاوی و لە چلەکانی سەدەی بیستەمی ڕابوردوودا ئەندامێکی دیاری سەر بە حزبی هیوای ناوچەی گەرمیان و شاری خانەقین بووەو لەگەڵ ئەوەشدا یەکێک بووە لەوانەی کە لەگەڵ کۆمەڵێک کەسایەتی ناسراوی باشووری کوردستان و دەرەوەیدا بە سەرۆکایەتی مامۆستا ڕەفیق حیلمی (١٨٩٨- ١٩٦٠) و ئەندامیەتی چەند کەسایەتییەکی دیاری وەک: ئیبراهیم ئەحمەد (١٩١٤- ٢٠٠١)، ڕەشیدی ئیسماعیل ئاغای باجەڵان (١٩٢٠- ٢٠٠١)، عیزەت عەبدولعەزیز (١٩١٢- ١٩٤٧)، مستەفا خۆشناو (١٩١٢- ١٩٤٧)، عەزیز پشتیوان (١٩١٢-٢٠٠١) مەلا سەید حەکیمی خانەقین (١٨٩٢-١٩٥٧)، حاجی عەلی خانی ئەکبەری (١٨٨٦-١٩٧٢)، عەلی حەمدی بێدۆهی (١٩١٨-١٩٦٤)...تاد و دەیان کەسایەتی دی، وەک ئەندامێکی ئەو کاتەی هیوا، بەشداری لە ڕۆژانی کۆنفرانسی حزبی هیوای ساڵی (١٩٤٤)دا کردووە لە کەلار و دواتریش بەشدارییەکی کارای ئەو پلان و کۆبوونەوەیەشی کردووە، کە دواتر و لە هەمان ساڵدا، بەشەو لە گوندی (گێژەکان)ی نزیک شاری کەلاری ئێستا بەستراوە کە لە مێژووی ناوچەکەدا بە(کۆبوونەوەی قەنیلە) ناسراوە و بەزۆریش پلان و کارەکانی بە سەرۆکایەتی مەلا سەید حەکیمی خانەقین و بەمەبەستی پاڵپشتیکردن لە شۆڕشی مەلا مستەفای بارزانی (١٩٤٣- ١٩٤٥) بەڕێوەچووە«١٠».

حەبێ خانمی جاف پێش ژیانی هاوسەری، یەکێک بووە لەو کچە بەگزادانەی جاف کاتێک لە ناوەندی چلەکانی سەدەی بیستەمی ڕابوردوودا باوەڕپێکراوی (یانەی سەرکەوتنی کوردان)، واتە مەعرووف جیاووک باڵەکی (١٨٨٥- ١٩٥٨)«١١» و هەردوو هاوەڵەکەی کە هەریەک لە عەبدولڕەحمان ئەفەندی، واتە عەبدولڕەحمانی نوور جانی کۆیی (١٩١٠- ١٩٧٦)«١٢» و باران جیاووک بوون لە شاری بەغداوە بەرەو کوردستان و لە ڕێکەوتی (١٧ی تەمموزی ١٩٤٣) دا، دوای ئەوەی سەردانێکی دوو ڕۆژەی شاری خانەقینی ئەو دەمانەیان کردووەو (یارمەتی و دەستگرۆییان) بۆ یانەی سەرکەوتنی کوردان لە نێو دانیشتوانەکەیدا کۆکردووەتەوە. بە یەک دوو ڕۆژێک دواترو لە ڕێکەوتی (١٩ی تەمموزی ١٩٤٣)دا، بە ناوچەی (بنکوورە)داو بە نێو هۆزەکانی باجەڵان و جموور و تاڵەبانیدا تێ پەڕیون، ئەوجا لە تەنیشت (قەڵای شێروانە)ی مێژووییەوە لە ڕووباری (سیروان) پەڕیونەتەوە، بۆ بەری گەرمیان و لە وێشەوە گەیشتوونەتە ئاوایی کەلار، بەتایبەتی بۆ ماڵی کەریم بەگی جاف (١٨٨٥-١٩٤٩)، بە جۆرێک جگە لەوەی کە زۆر لە بەگزادەکانی جاف هەر یەکەو بەپێی توانایی خۆیان یارمەتی و دەستگیرۆییەکی زۆرباشی(یانەی سەرکەوتنی کوردان) و شاندەکەیان کردووەو بەسەریەکەوە زیاتر لە دوو سەد دیناری ئەو کاتەیان وەک یارمەتییەک بە یانەی سەرکەوتنی کوردان بەخشیوە، هاوکات حەبێ خانمیش وەک کچە بەگزادەیەکی ئەو کاتە، کە بەرانبەر بە ناوەکەی و وەک ئەوەی لە ڕیزی باربوودەرانی یانەی سەرکەتنی

کورداندا، ناوی بە: ((کچی کەریم بەگ)) هاتووە، لەو کات و ڕێوڕەسمەدا، کە هێشتا تەمەنی نزیکەی (١٩) ساڵ بووە، ئەویش لای خۆیەوەو وەک هەستێکی کوردانەی خاوێن بۆ یانەی سەرکەوتنی کوردان بڕی (٢) دوو دیناری ئەو کاتەو مینەجاف (١٩١١- ١٩٦٥)ی برایشی بڕی (١٠) دیناری بەیانە بەخشیوە، سەرەڕای ئەوەش پارچە شیعرێکی خۆی وەک ستایش کردنێک بۆ یانەی سەرکەوتنی کوردان نووسیوە بە ناوونیشانی: (بۆ یانەی سەرکەوتن) «١٣»، وەک ئەوەی لە بەشێکیدا نووسیویەتی:

بژی ئەی یانەی سەرکەوتن و سەربەرزی کوردان
بەدایم شادو سەربەرز بی هەتا دەوران ئەکات دەوران
لەکەل دەرکەوتنی ناوت هیوای سەرکەوتنی کوردە
کە چونکە تەمبەڵی حوری و قەڵایی عیلم و عیرفان
لە زوانی خۆم و کوردستانەوە عەرزت ئەکەم (یانە)
بڵند و پاک و سەربەرزیی، خوا پیرۆزت کا لێمان
هەموو فەخرت ئەکەین پێوە چونکە فەخری کوردانی
بەسەربەستی دەوامی تۆیە پێویستمان لە لای یەزدان
لەسەر کورد گشتی پێویستە بە هەر ڕۆژێ کە ناونریاین
بەجەژنی ناوبەرن، بەو ڕۆژە بێژن جەژنی کوردستان«١٤»

هەر وەک دەشگوترێت لەسەرەتای شەستەکانی سەدەی ڕابوردووەوە حەبێ خانم پێوەندی بە(پارتی دیموکراتی کوردستان)ـەوە کردووەو لە ڕێکخراوی (خەباتی پارتی) لە کەلار ماوەیەک درێژەی بە کاروچالاکی خۆی داوە «١٥»، هەروەها لە ساڵی (١٩٦٣)ـەوە کە مەحموود بەگی هاوسەری پێوەندی بەڕیزەکانی هێزی پێشمەرگەی کوردستانەوە دەکات لە ناوچەی (قەرەداغ)، حەبێ خانیش ناچار دەبێت بەماڵەوەو لەبەر خوێندنی منداڵەکانی لە کەلارەوە پەنایان بردووەتە نێو خزمەکانی، بەتایبەتی ماڵی حەمەڕەشید بەگی کۆکس لە گوندی (بانسنووق)ی سەر بەناحیەی (قەرەتەپە)ی شاری کفری، کەچی لەوێش موختاری گوندی (بانسنووق) کە ناوی (مەمەند) دەبێت، لای کاربەدەستانی حکوومەت، بەتایبەتی لە ڕێگای بەڕێوەبەری ناحیەی قەرەتەپەی ئەو کاتە کە لە هۆزی عەزەی عەرەب دەبێت، بەخراپی بۆیان تێ دەکەوێت و دەکەونە دژایەتی کردن و بانگکردنی بەردەوامیان لە ڕێگای پۆلیسەوە، تا ئەو کاتەی دووبارە دەگەڕێنەوە کەلار و نێو کەسوکاری خۆیان، هەرچەندە کەسایەتییەکی وەک: بەبانی برایم فەلامەرزی زەنگەنە لە گوندی (قوبە)ی سەر بەناحیەی ناوبراو لە ڕێگای هەریەک لە بەڕێوەبەری ناحیەو بەرپرسی پۆلیسەوە کە ناوی (سەباح سەمەری) دەبێت داکۆکییان لێ دەکات و لەگەڵ ئەوەشدا ئەو هاوردو بردەی حەبێ خانم بە ناحەقی و بەکارێکی نارەواو نەشیاو دەزانن بەوەی کە لە بنەماڵەیەکی گەورەیەو هاوکات کچی کەریم بەگی جاف بووە«١٦».

حەبێ خانم لە ماوەی ژیانیدا کۆمەڵێک شیعری میللی هەبووەو لە بۆنە و یادەوەریی جۆر بەجۆردا وتوونی، بەڵام بەداخەوە بە زۆری لە ناوچوون، وەک وتمان حەبێ خانم کە دەبێتە خێزانی مەحموود بەگی ڕەزا بەگی جافی ئامۆزای، لە بەری ئەم مێردکردنەی ئەم کوڕ و کچانەی هەبووە لەوانە: ئاسۆ جاف کە ماوەیەک فەرمانبەری شارەوانی کەلارو دواتر بوو بە ئەندامی ئەنجوومەنی نیشتمانی ئێراق، هەروەها (گەرمیان) و (ڕزگار) کە بەداخەوە لە تەمەنی گەنجیدا کۆچی دواییان کرد، بەڵام خێزانیان هەبوو، هەروەها مامۆستا محەمەد و لەیلا خانم و سروە خانمی خێزانی شاهۆبەگی کوڕی مستەفا بەگی جاف، ئینجا سەبارەت بەو پارچە شیعرەی نێو گۆڤاری گەلاوێژ و وەک ئەوەی من لە دەیان ساڵی پێش ئێستاوە بیستوومە، ناوبراو ئەو پارچە شیعرەی کە کاتی خۆی لە گۆڤاری (گەلاوێژ)ی ژمارە (٧) ساڵی (٤) چوارەمی تەمووزی ساڵی (١٩٤٣)دا و بە ناوونیشانی (لایە لای)و بەناوی خواستراوی (لە کەلارەوە - ژنە جافێک)ـەوە بۆی بڵاوکراوەتەوە«١٧»، بێ گومانم لەوەی کە ئەمەیان شیعری خۆیەتی و زۆر بەداخەوە بەهەڵە کەوتووەتە نێو دیوانی محەمەد ئەمین بەگی جافی (مینە)ی برایەوە، هەر وەک دەشگوترێت کاتی خۆی شیعری ناوبراوی (لایە لای) لە ڕێگای حەمەسەعید بەگی جاف (١٩٢٦- ١٩٩٦)ـەوە، لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دا بۆ بڵاوکراوەتەوە، کە بریتییە لە پارچە شیعرێکی درێژی لاوانەوە و ستایش، کە لە ستایش و بۆ (حەسەن)ی برا بچووکی، واتە دکتۆر حەسەن جافی نووسیوە وەک ئەوەی لە گۆڤاری گەلاوێژدا بڵاوکراوەتەوە هاتووە:

لایە لای
هەی لایە لایە حەسەن لای لایە

لە خوام گەرەکە بگەیتە پایە
پایە بڵند بی بەرزیێ مەقامت
بەو شەرت سەربەستی کورد بێ مەرامت
هیواو خەیاڵت حورریی کوردان بێ
ڕوحت فیدایی ڕێی نیشتمان بێ
چاوت لە بەرزی و ژینی وڵات بێ
فیدایی وەتەن لەلات خەڵات بێ
کۆرپەم گوێ بگرە لە دەنگی دایە
بە دڵی خوێنینەوە بۆت ئەکەم لایە
پەردەی دڵەکەم پڕ لە خوێناوە
بۆ زەلیلی کورد جەرگم براوە
هەی لایە لایە حەسەن لای لایە
کەی لە نەزانین ڕزگار بووینایە
ڕۆڵەم نازانم بۆ خەوت نایە
ئێشی بێ کەسی کورد لە دڵتایە
بۆیە من شیری سپیت پێ ئەدەم
بە خوێنی جگەر پەروەردەت ئەکەم
سەرو گیان و ماڵ گشتی فیدا کەی
قەومەکەت لە ژێر جەهل ڕەهاکەی
کورم پێت ئەڵێم تۆ کورد زمانی
نەمامی نەورەس باخی کوردانی
دەخیلت بوگم کۆرپەی نەخشینم
تازە گوڵغونچەی گوڵزاری ژینم
کە پێ گەیشتی ئەمەت تەدبیرێ
ئەم کزەی کوردەت دایم لە بیربێ
هیچ دریغ نەکەی بە ڕوح و بەگیان
تا وەرئەگیرێ تۆڵەی کوردستان
هەی لایە لایە حەسەن لای لایە
نازانم بۆچی تۆ خەوت نایە
ئەڵبەت تۆش وەک من دڵ پڕ برینی
بۆ کوردی بەدبەخت جگەر خوێنینی
ئێشی کوردستان تۆی لە تۆی دڵتە
بۆیە بەم شەوە تەپاوە تلتە
حەسەن من هیوام وایە بە یەزدان
زوو بێیتە بەرهەم بە عیلم و عیرفان
ببی بە ئەسباب بۆ یەکێتی کورد
گەردنی نیفاق بشکێنی ورد ورد
ڕۆڵەم بۆ پارە چاو لە خوار نەبی
قەت دوژمنی کورد بۆ ئەغیار نەبی
هەی لایە لایە حەسەن لای لایە
لەم گێژی غەمە کەی دەرچووینایە

من نازانم ئەو پارچە شیعرەی سەرەوەی حەبێ خانم وەک وتمان کە لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دا و بەناوی خواستراوی (ژنە جافێکی کەلار)ـەوە بڵاوکراوەتەوە، ئەگەر هی خوالێخۆشبوو حەبێ خانم بێت کە دڵنیام لەوەی توانایی شیعری لەو بابەتەی هەبووە، ئەوە پارچە شیعرێکی هەر زۆر بەرزە خۆ ئەگەر هی مینە جافی براو کاکیشی بووبێت، وەک ئەوەی لە دیوانەکەیدا هاتووەو تاڕادەیەک جیاوازی لە نێوان هەردوو دەقەکەشدا هەیە، ماوەتەوە بڵێین حەبێ خانی کەریم بەگی جاف لە ڕێکەوتی (١١ی تەمووزی ١٩٩٧)دا، لە گەرمیان (کەلار) و لە تەمەنی (٧٣) ساڵیدا، کۆچی دوایی کردووەو لە گۆڕستانی (کەلاری کۆن) بە تەنیشتی هەرسێ کوڕە جوانە مەرگەکەیەوە: ئاسۆ، گەرمیان و ڕزگارەوە نێژراوە، جێی سەرنجە ئەم دەقە شیعرییەی لای خوارەوەش کە بۆ خۆی بریتییە لەپارچە شیعرێکی تری بڵاونەکراوەی و لە سەرەتای حەفتاکانی سەدەی بیستەمی ڕابوردوودا، لە کەلار نووسیویەتی و هاوکات لە هەمان تەرزو نەفەسی ئەو شیعرە دوورودرێژەی دەچێت، کە لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دا پێشتر بڵاوی کردووەتەوە «١٨».

قەت فریو نەبن بەم دەنگ و باسە
بەندی و ئەسارەت هی کوردە ڕاسە
سەیری کەن دەستان چەندێ جوانە
بەخوێنی یەکتر.. خەنە بەندانە
ئەم چەند شیعرانەم بۆ لاوی کوردان
لە بیرتان نەچێ شەڕی (چوار ملان)
مەیکەن بە هەواو زەوقی سەر کورسی
لە یەک مەکوژن بۆ غەرەز شەخسی
تەگبیرێ بکەن.. بە دێهات و شار
بادەری بخەین.. ڕاستییەکەی ئازار
(کەلار - ١٩٧١)

سەرچاوەو پەراوێزەکان:

١- حەمەسەعید بەگی جاف: لە ساڵی (١٩٢٥)دا، لە کەلار لەدایک بووە، پلەکانی خوێندنی هەر لەم ناوچەیەوە دەست پێ کردووە، یەکێکە لە خوێندەوارو

ڕووناکبیرەکانی سەدەی ڕابوردوو، دەیان نووسین و وەرگێڕانی لە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکانی وەک: (گەلاوێژ، هیوا، هەتاو، ڕوناهی، بەیان، ڕۆشنبیری نوێ و ڕەنگین)دا بڵاوکردووەتەوە، لەسەردەمی خۆیدا، خاوەنی گەورەترین کتێبخانەی شەخسی بووە لە سنووری لیوای کەرکوک و لە شەستەکانی سەدەی ڕابوردوودا تالان کراوە، بەرهەمێکی چاپکراوی بە ناوی (ئاوارە)ـەوە هەیە، ماوەیەکیش لە بواری ڕۆژنامەوانیدا، کاری کردووە و لە ڕێکەوتی (١٦ی مارتی ١٩٩٦)دا، لە شاری بەغدا کۆچی دوایی کردووە، لە گۆڕستانی (محەمەد سەکران)ی ڕێگای شاری بەغدا - باقووبە نێژراوە. بڕوانە: خوسرەو جاف، پرسە، ئاهەنگی چلەی ماتەمینی خوالێخۆشبوو محەمەد سەعید بەگی جاف (١٩٩٦/٥/٩)، (بەغدا: ١٩٩٩)، ل٦٤- ٧٣، محەمەد فاتح، پەرەسەندنی ژیانی حیزبایەتی لە کوردستانی باشووردا، (هەولێر: ٢٠١٤)، ل٤١٣.

٢- محەمەد ئەمین بەگی جاف: لە ساڵی (١٩١١)دا، لە نێو (قەڵای شێروانە)ی شاری کەلار، هاتووەتە دنیاوە و نازناوی شیعری (مینە) بووە، دوای ئەوەی ژیانی هاوسەری پێکەوە ناوە بەزۆری لە گوندی (گۆبان) سەرووی کەلار ژیاوە، لە شەڕی ئاوباریکی (١٩٣١)دا، شان بە شانی هێزەکانی شێخ مەحموودی حەفید دژی حکوومەتی ئێراق و بەریتانیا جەنگاوە، لە گۆڤاری گەلاوێژدا بەرهەمی شیعری بڵاو کردووەتەوە و خاوەنی دیوانێکی شیعری گەورەیەو لە ساڵی (١٩٦٥)دا، لە شاری بەغدا کۆچی دوایی کردووە، لە گۆڕستانی بەگزادەکانی جاف لە گوندی (سەید خەلیل) نێژراوە. بڕوانە: (مستەفا نەریمان، ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەورپشتی، (بەغدا: ٢٠٠٧)، ل٩٧- ١٠١، مستەفا نەریمان، دیوانی مینەجاف، پێشەکی دکتۆر حەسەن جاف، (بەغدا: ١٩٩٠)، ل٣).

٣- شێخ ئەحمەدی شاکەلی: لە ساڵی (١٩٠٢)دا، لە گوندی شاکەلی ناوچەی گەرمیان لە دایک بووە. سەرەتا بەشێک لە بەرهەمە شیعرییەکانی خۆی لە گۆڤارەکانی: گەلاوێژ، هەتاو و دەنگی گێتیی تازەدا بڵاوکردووەتەوە، ماوەیەکیش وەکیلی کەریم بەگی جاف و سەرپەرشتیاری دێهاتەکانی بووەو بەوەکیلی لایەنعەزیل باسی لێوە کردووە، سەرەڕای ئەندامیەتی لە هیوادا تا ئێستاش دیوان و بەشێک لە یادداشتەکانی، چەند جارێک لە شاری بەغدا و هەولێر وڵاتی ئێران و تورکیا چاپ کراوەتەوەو لە (١٤ ی شوباتی ١٩٨٢)دا، کۆچی دوایی کردووە. بۆ زیاتر بڕوانە: شێخ ئەحمەدی شاکەلی، دیوان و یادداشتی شێخ ئەحمەدی شاکەلی، ل١٣- ١٦، مستەفا نەریمان، ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەورپشتی، (بەغدا: ٢٠٠٧)، ل١٨٢.

٤- ئاسۆ جاف: دەبێتە کوڕی گەورەی مەحموودی ڕەزابەگی جاف و لە ساڵی (١٩٤٩)دا، لە کەلار هاتووەتە دنیاوە، لە کۆتایی حەفتاکان و سەرەتای هەشتاکانی سەدەی ڕابوردوودا، کە چاودێر (مراقب)ی شارەوانی کەلاربوو، یەکێک لە هەڵوێستە لەبیرنەکراوەکانی ئەم کەسایەتییە ئەوەی بوو کە لە ساڵی (١٩٨٠)داو لە بارودۆخ و ڕۆژگارێکی زۆر ناسکدا، کە پێشمەرگەیەکی سەر بە هێزەکانی ئەو کاتەی (یەکێتیی نیشتمانی کوردستان) بە ناوی عەلی حەسەن میکایەڵییەوە، کە بە (سەرکەوت) دەناسرا، لە شەڕێکی قارەمانانە و لە ناو جەرگەی گەرمیان، بەتایبەتی کە لە گوندی (خاڵەبەگ) شەهید بوو، دواتر تەرمەکەی کەوتە دەستی جاش و هێزەکانی حکوومەتی ئێراقەوە، لە کەلار هێنرایە نێو (مزگەوتی گەورە)ی شاری کەلارەوە، ئەو کاتە من قوتابی قۆناغی یەکەمی ناوەندی بووم، ئاسۆ جاف یەکێک بوو لەوانەی شان بە شانی بە شێک لە دانیشتوانی کەلار و وەک هەڵوێستێکی نیشتمانی و جەماوەری ئەو کاتە ناسکەی کورد ئازایانە سەرپەرشتی شووشتن و ناشتنی تەرمی ئەو پێشمەرگە شەهیدەی کرد تا گەیەنرایە گۆڕستانی (کەلاری کۆن)، تەنانەت لە نێو ڕێکخستنەکانی شاری ئەو کاتەی یەکێتیشدا وەک هەڵوێستێک بۆی تۆمارکراو لە قەڵەم درا، هەرچەندە ناوبراو دواتر بۆ ماوەیەک، بوو بە ئەندامی ئەنجوومەنی نیشتمانی ئێراق و بەچەند ساڵێک دواتر لە ڕێکەوتی (١٩٨٧/١٢/٢١)دا، بە نەخۆشی و هەر بەگەنجی لە شاری کەلار کۆچی دوایی کردو لە گۆڕستانی (کەلاری کۆن) نێژرا.

٥- عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ج١٠، ط٧، دارالشؤون الثقافية العامة، (بغداد: ١٩٨٨)، ص ٢٩٠.

٦- قەیدی ژمارە (١)، قوتابخانەی کەلاری سەرەتایی

(گەرەکی کەلاری کۆن)، سالآنی (١٩٣١- ١٩٣٤)، ئەحمەد باوەڕ، تۆفیق ئەفەندی و یەکەمین قوتابخانەی سەرەتایی لە کەلار ١٩٣١- ١٩٥٨، ئەکادیمیای کوردی (گۆڤار)، ژمارە (٣٥)، ساڵی (٢٠١٦)، (هەولێر:)، ل١١١.

٧- دیدەنی لەگەڵ حەمید ناسر وەیسی زەنگەنە، کەلار، (٢٥ی مارتی ٢٠١٧).

٨- دیدەنی لەگەڵ هونەرمەند شکور خەیات، کەلار (١١ی ئایاری ٢٠١٧)، دیدەنی لە گەڵ خەسرەو جاف، هەولێر، (١٠ی ئایاری ٢٠١٧).

٩- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا حسێن مەحموود عەلی کەلاری، کەلار (٨ی ئایاری ٢٠١٧).

١٠- بڕوانە: ئەحمەد باوەڕ، پارتی هیوا لە دروستبوونییەوە لە شاری کەرکووک تا هەڵوەشانەوەی لە کۆنفرانسی کەلاردا ١٩٣٧ - ١٩٤٥، کەرکووک (گۆڤار)، ژمارە (١)، ساڵی (سلێمانی: ٢٠٠٠)، ل٩٢ - ١١٢.

١١- مەعرووف جیاووک باڵەکی: مەعرووف عەلی ئەسغەر ئەفەندی کوڕی حاجی مەولوود ئەسعەد بەدیعولزەمانە. بەڕەسەن خەڵکی گوندی (سرێشمە)ی ناوچەی باڵەکایەتییەو لە ساڵی (١٨٨٥) لە شاری بەغدا هاتووەتە دنیاوە، پلەکانی خوێندنی هەر لەم شارەو دواتر خوێندنی باڵای لە ئەستەمبوڵ و شاری بەغدا تەواوکردووە، ماوەیەک لە بواری ڕۆژنامەوانیشدا کاری کردووە. جگە لەوەش پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ نوێنەری کورد بۆ کۆنگرەی ئاشتی شەریف پاشای کوڕی سەعید پاشای خەندانداا هەبووە. لە سالآنی جەنگی یەکەمیشدا کە لە سوپای عوسمانیدا دەبێت لەلایەن هێزەکانی بەریتانییەوە دەستگیر دەکرێت و بۆ هیندستان دوور دەخرێتەوە، دوای جەنگ کە دەگەڕێتەوە شاری بەغدا و ماوەیەک بەکاری پارێزەرییەوە خەریک دەبێت، ماوەیەکیش لەپەرلەمانی ئێراقیدا نوێنەری شاری هەولێر بووە و لە ماوەی سالآنی (١٩٤٤- ١٩٤٦)دا، دەکرێتە موتەسەڕیفی سلێمانی و لە ڕێکەوتی (١٩٥٨/١/٢٣) لە شاری بەغدا کۆچی دوایی کردووەو لە گۆڕستانی شێخی چۆلی لە شاری هەولێر نێژراوە، جگە لە کاری سیاسی و کارگێڕی، لە ژیانیدا چەند کتێبێکی لە بوارەکانی: مێژوو، فۆلکلۆر و ڕووناکبیری گشتیدا بڵاو کردووەتەوە. بڕوانە: ئازاد عوبێد سالح، ڕۆڵی سیاسی و ڕووناکبیری مەعرووف جیاوک ١٨٨٥- ١٩٥٨، (هەولێر: ٢٠١٢)، ل١٣ بەدواوە، ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر، ئەندامە کوردەکانی ئەنجومەنی نوێنەرانی ئێراقی لە ڕۆژگاری پاشایەتی دا ١٩٢٥- ١٩٥٨، (هەولێر: ٢٠٠٧)، ل٨٩.

١٢- عەبدولڕەحمانی نوور جان: عەبدولڕەحمان محەمەد ئەحمەد، کە بە (نووری جان) ناسراوبووە، لە ڕێکەوتی (١ی تەمووزی ١٩١٠)دا، لە گەڕەکی (قەڵا)ی شاری کۆیە هاتووەتە دنیاوە و کاکە حەمەی باوکیشی بەزۆری بەکاروباری (چەخماخ سازی)یەوە خەریک بووە، لە تەمەنی (٦) شەش ساڵییەوە کە باوکی کۆچی دوایی دەکات، بە زۆری پەروەردە کردن و پێگەیاندنی ئەم و هەریەک لە (سدیق)ی برای و خوشکەکانی: (ئامینە، حەلیمە و حەبیبە) دەکەوێتە ئەستۆی زەهوە مەلاسەعیدی دایکیانەوەو لە شاری (کۆیە) قۆناغی خوێندنی سەرەتایی تەواو دەکات و دواتریش بەمەبەستی درێژەدان بە خوێندن ڕوودەکاتە شاری بەغداو تا ئەو کاتەی لەساڵی (١٩٢٥- ١٩٢٦)دا، خانەی باڵای مامۆستایان (دار المعلمین العالیة) تەواو دەکات و لە شارەکانی کۆیە، ئامێدی، بەغدا و شاری سلێمانی مامۆستایەتی کردووە، جگە لەوەش لەڕووی خەت خۆشییەوە وەک یەکێک لە خەت خۆشەکانی سەردەمی خۆی ناسراوە، تەنانەت لێرەش بەدواوە بەیەکجاری لە شاری بەغدا دەگیرسێتەوەو هاوکات بەهۆی هەڵوێستی نیشتمانییەوە بۆ ماوەی (٣) ساڵ لە وەزیفە دوور دەخرێتەوە، لە ڕووی زیرەکی و لێهاتوویییەوە مامۆستا تاهیر ئەحمەد حوێزی وەک خوێندکارێکی زیرەک و لێهاتوو باسی لێوەکردووە بەوەی هەموو ڕۆژانی (پێنج شەمووان) لە گۆڕەپانی قوتابخانەو لە نێو ڕیز و ئاپۆرای خوێندکاراندا چەپڵەی ئافەرینی بۆ لێدراوە، بەجۆرێک هەر ئەم لێهاتوویی و توانایییەی بووە کە بووەتە مایەی ئەوەی لە داهاتوودا کۆلێژەکانی: ئادابی بەشی کۆمەڵناسی، کۆلێژی یاسای بەغدا، هەروەها بڕوانامەی دبلۆم لە یاسای گشتی و شەریعەی ئیسلامیدا بەدەست بهێنێت و دواتریش بە مەبەستی درێژەدانی خوێندنی باڵا ڕووی لە وڵاتی فەڕەنسا کردووەو بڕوانامەی (ماستەر)ی لە بواری یاسادا لە زانکۆی

سـۆربۆن بەدەست هێناوەو پاش گـەڕانەوەی لە سـاڵانی (١٩٦٤- ١٩٦٥) لە زانكۆی قـاهیـرەی وڵاتی میـسر بڕوانامـەی دكتـۆرای لە بواری یاسـادا بەدەست هێناوە و ناوونیـشـانی تێـزەكـەی: (القـضـاء الاداري في العـراق حاضره و مستقبله - دراسة مقارنة - جامعة القاهرة: ١٩٦٥)، بەجـۆرێک ئەم هەمـوو بایەخـەی بە خـوێندن و زانست و گـەڕان وای لێ كردووە شارەزاییەكی بەرچاوی لە زمانەنەكانی: عەرەبی، فەرەنسی، ئینگلیزی، فارسی و توركیدا هەبووە، لێرەش بەدواوە بەیەكجاری لە شاری بەغـدا دەگـیـرسـێـتـەوە، هاوكـات بەهۆی هەڵوێسـتی نیشتمانیانەوە بۆ ماوەی (٣) سێ ساڵی تەواو لەوەزیفە دوور دەخـرێتـەوە، بەوەی كـە لایەنگـیـری بزووتنەوەی ڕەشـیـد عـالی گـەیلانی (مـایسی ١٩٤١) بووە، جگە لەوەش بۆ مـاوەیەک، لەچلەكـانی سـەدەی بیـسـتـەمی ڕابوردوودا، بەسكرتێـری دەسـتـەی بەڕێوەبردنی (یانەی سـەركـەوتنی كـوردان) هەڵبـژێرراوە، لەگـەڵ ئەوەشـدا هاوكـارێكی بەردەوامی خـەڵكانی هەژار، بەتایبـەتی ئەو خوێندكارانەی كوردبووە، كە لە شاری بەغدا درێژەیان بە خـوێندن داوە، وێڕای هەمـوو ئەوانەش وەک نووسـەرێک كـۆمـەڵێک بابەت و نووسـینی جـۆربەجـۆری لە گـۆڤـارو ڕۆژنامـەكـانی ئەو كـاتەی بەغـدادا بڵاوكـردووەتەوەو لە سـەرەتای حـەفـتـاكـانی سـەدەی ڕابوردوودا خـانەنشین دەكـرێت و بەزۆری بەكـاروباری پارێزەرییـەوە خـەریک دەبێت، تا ئەو كـاتەی لە ڕێكەوتی (٩ی كـانوونی دووەمی ١٩٧٦) كـۆچی دوایی دەكـات و لە گـۆڕسـتـانی (كـەكـۆن)ی شـاری كـۆیە نێـژراوە و لە دوای خـۆی كـۆمـەڵێک نووسین و بەرهەمی جـۆربەجـۆری بەزمـانی كوردی و عەرەبی لە دوو بەجێماوە لەوانە: فرسان مربوان الاثنا عشر،المساجد الاسلامیـة، ابن رشد وفلسفـتە، الكندي وفلسفـتە، شرح قانون الاصلاح الزراعي، بەڵام دەسـتنووسـەكـانی بە زۆری ئەمـانەن: مـێـژووی كـۆیە، كوردسـتـانی بادینان، وضع الشعب الكردي في القانون الدولي، حقـوق الشعب الكردي في الدسـتـور العراقي. بڕوانە: تاهیـر احـمـد حـوێزی، مـێـژووی كـۆیە، بەرگی دووەم، بەشی یەكـەم، بە یارمـەتی ئەمـینداری گـشـتی ڕۆشنبـیـری و لاوانی ئۆتۆنۆمی كـوردسـتـان چاپ كـراوە، چاپخـانەی نمیـر، (بەغـدا: ١٩٨٤)، ل١٩٠، دەستنووسێكی حاكم كرمانج عەبدولڕەحمان نورجان، كە خۆی بە سوپاسەوە بۆی ناردووین. (كۆیە، ٨ی شوباتی ٢٠١٧).

١٣- ئەحـمـەد باوەڕ، كـۆمـەڵی یانەی سـەركـەوتن، وەزارەتی شارەوانی و گەشت و گوزار، شارەوانی كەلار، (سلێمانی: ٢٠٠٤)، ل١٠٦.

١٤- بڕوانە: دیوانی مـینە جـاف، كـۆكـردنەوەو ڕێكخستنی: مستەفا نەریمان، پێشەكی: دكتۆر حەسەن جـاف، مطبـعـة الجـاحظ، (بەغـدا: ١٩٩٠)، ل٨٤، یادگاری یانەی سەركەوتن، پەیامی تەبەڕوعات، باربوو، چاپخانەی نەجاح (بەغدا: ١٩٤٤)، ل٦٦.

١٥- جووتیار كەلاری، یاد ئانینەوەی حەبیبە خانی شۆڕشگێڕ، خـەبات (ڕۆژنامـە)، ژمارە (٨١٨)، (٦ی تەمووزی ٢٠١٠)، ل١٧.

١٦- دیدەنی لەگەڵ مامۆستا حەسەنی حەمە ڕەشید بەگی بانسنوق لە كەلار، (٩ی ئایاری ٢٠١٧).

١٧- بڕوانە: گـەلاوێژ (گـۆڤـار)، ژمـارە (٧)، سـاڵی (٤)، تەمووزی ١٩٤٣، ل٣٢- ٣٤.

١٨- دیدەنی لەگەڵ مـامـۆسـتـا مـحـەمـەدی مـەحـموود بەگی ڕەزابەگی جاف، كەلار، (٧ی ئایاری ٢٠١٧).